
Focus

Twee toonaangevende boeken in het 450-ste jubileumjaar van de Heidelbergse Catechismus

W. Verboom

Inleiding

Het jaar 2013, waarin herdacht en gevierd is dat de *Heidelbergse Catechismus* (HC) 450 jaar geleden tot stand kwam, is bijna om. Terugkijkend, constateren we dat er aan dit oude leerboek en belijdenisgeschrift in de protestantse kerken opvallend veel aandacht is besteed. Aangemoedigd door de *Stuurgroep HC* onder de paraplu van *Refo500* kwam dat op allerlei manieren tot uiting. Nationale en internationale conferenties, symposia en andere bezinningsbijeenkomsten aan de universiteit en in de kerk werden gehouden. In Heidelberg zelf is brede aandacht gegeven aan de viering van het jubileum door conferenties, bijeenkomsten in de Heiliggeistkirche en tentoonstellingen in het museum en het Slot. In ons land verschenen bij uitgeverij Van Wijnen te Franeker facsimilés van de eerste Duitse druk van de HC en van de eerste Nederlandse vertaling te Emden in 1563. Daarnaast verschenen er glossy's bij de uitgeverijen Kok en Groen. Onlangs werd een Friese vertaling van de HC in Franeker gepresenteerd. Op 19 januari werd het jubileumjaar geopend in de St. Janskerk te Gouda, zoals het ook op 30 oktober in diezelfde St. Janskerk is gesloten. Ondertussen is er in binnen- en buitenland een stroom van literatuur over de HC van de pers gekomen. Materiaal voor theologische bezinning, voor meditatie en uitleg, voor catechese en godsdienstonderwijs enzovoort. Van de meer wetenschappelijke publicaties noem ik als voorbeeld: Karla Apperloo-Boersma en Herman J. Selderhuis (red.), *Power of Faith. 450 Years of the Heidelberg Catechism*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2013); Arnold Huijgen, John V. Fesko, Aleida Siller (red.), *Handboek Heidelbergse Catechismus*, Utrecht: Kok (2013); John D. Payne en Sebastian Heck (red.), *A Faith Worth Teaching. The Heidelberg Catechism's Enduring Heritage*, Grand Rapids: Reformation Heritage Books (2013); Georg Plasger, *Glauben heute mit dem Heidelberger Katechismus*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2012); Margit Ernst-Habib, *But Why Are You Called a Christian? An Introduction to the Heidelberg Catechism*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2013); Helmut Schwier; Hans-Georg Ulrichs (red.), *Nötig zu wissen : Heidelberger Beiträge zum Heidelberger Katechismus*, Heidelberg: Winter (2012).

Op twee andere studies vestig ik in dit artikel de aandacht. Zij zijn beide van hoge kwaliteit en dragen veel bij aan de voortgaande bezinning op de inhoud en de betekenis van de HC in onze tijd. Eerst die van Lyle Bierma.

1. Lyle D. Bierma, *The Theology of the Heidelberg Catechism. A Reformation Synthesis*, Columbia Series in Reformed Theology, in de serie Columbia Theological Seminary, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press (2013), 249 p., \$ 21,19, ISBN 978-0-664-23854-4.

Lyle D. Bierma, hoogleraar systematische theologie aan het Calvin Theological Seminary te Grand Rapids, heeft een prachtig boek geschreven over de literaire en theologische ‘roots’ van de HC. Jarenlang heeft hij hiernaar onderzoek gedaan en daarover ook reeds meerdere keren gepubliceerd.¹ Nu – in het jubileumjaar van de HC – is dit onderzoek afgerond in een studie met de titel *The Theology of the Heidelberg Catechism*. Uit deze titel blijkt dat de auteur het theologisch gehalte van de HC voluit serieus neemt en het leerboek en belijdenisgeschrift van Heidelberg niet afdoet als een louter praktisch boekje, waaraan theologisch gezien weinig waarde kan worden toegekend. Ik juich dit uitgangspunt toe. Terwijl andere onderzoekers van mening zijn dat zij in de HC één bepaalde theologische stroming kunnen aanwijzen, bijvoorbeeld van Bullinger of Melanchthon, analyseert Bierma op fijnzinnige wijze de tekst van de HC zelf en zoekt van daaruit naar de bronnen die Zacharias Ursinus gebruikt heeft. Hij laat zien dat de auteur van de HC zich laat leiden door de vraag wat – theologisch gezien – samenbindend kan zijn in de Palts. Een gebied vol theologische en ecclesiologische voetangels en klemmen, waar gnesio-lutheranen, filippisten, zwinglianen, bullingerianen, calvinisten en allerlei tussenvormen aanwezig waren. Ursinus heeft getracht een brug te slaan tussen die stromingen en focuste daarbij in het bijzonder op de theologie van Melanchthon, die hij vervolgens verbond met belangrijke gereformeerde kernen. ‘The Church in the Palatinate consisted, so to speak, of a Lutheran (Melanchthonian) foundation onto which elements of a Reformed superstructure had been erected.’ (p. 11) Het doel van het boek is te laten zien dat ‘we found traces of the same grafting of Reformed branches onto a Lutheran vine in the Palatinate reformation.’ Bij lutherse bronnen denkt Bierma met name aan de *Kleine Catechismus* van Luther (1529), de *Confessio*

1 Vgl. Lyle D. Bierma et al., *An Introduction to the Heidelberg Catechism: Sources, History, and Theology*, Grand Rapids: Baker Academic (2005), p. 75-102.

Augustana (1530) en het *Examen Ordinandorum* van Melanchthon (1552). Als gereformeerde bronnen raadpleegde Ursinus de *Geneefse Catechismus* van Calvijn (1545), het catechetisch materiaal van J. à Lasco en Micron/Utenhove uit de jaren 1540-1550 en de twee confessies van Th. Beza (1559 en 1561). Verder ook Zwitserse bronnen, zoals van Zwingli, Leo Jud en Bullinger. Ook betrok hij de *Catechismus Major* (voor studenten) en de *Catechismus Minor* (voor de gemeente) van Ursinus (beide uit 1562) bij zijn onderzoek. Het geheel vormt een breed veld van onderzoek, dat de auteur nauwkeurig onderzocht.

Na een *Introductie* (hoofdstuk 1), volgt in de hoofdstukken 2 tot en met 8 een bespreking van zeven thema's. Namelijk: 'Theme and Structure of the Heidelberg Catechism: Q/A 1-2; Law and Gospel: Q/A 3-19; Providence and Predestination: Q/A 20-28; Christ and the Holy Spirit: Q/A 29-64; The sacraments: Q/A 65-85, Covenant: Q/A 65-85; Good Works and Gratitude: Q/A 86-129'. In het afsluitende, negende hoofdstuk gaat Bierma na in hoeverre over de HC kan worden gesproken als een oecumenisch boek, dat ook vandaag goede diensten bewijst in het gesprek tussen de kerken. Voor wie Bierma's boek leest wordt het gaandeweg duidelijk dat Ursinus zijn catechismus op uiterst minutieuze wijze heeft opgebouwd vanuit de lutherse en gereformeerde bronnen. De HC is zo gezien een kunstwerk, waarin gestreefd wordt naar een 'maximale consensus' en een 'minimale dissensus' tussen de verschillende theologische stromingen in de Palts. Tegelijk wordt duidelijk dat dit niet betekent dat er van halfslachtigheid sprake is. De HC laat een irenisch getoonzet, glashelder eigen geluid horen.

Ik laat nu uit twee voorbeelden zien op welke wijze Bierma te werk is gegaan. Het gaat om het eerste en het zesde onderwerp. Het eerste onderwerp is 'The Theme and Structure of the HC.' In de vragen 1 en 2 van de HC speelt, zoals bekend, het begrip 'troost' een centrale rol. Dat is echter niet alleen in de eerste zondag het geval. Troost is het overkoepelend thema van de hele catechismus. Het is een begrip dat Ursinus als een theologische kern van het christelijk geloof, herhaaldelijk heeft aangetroffen in lutherse bronnen, zoals de *Kleine Catechismus* van Luther, de *Confessio Augustana* en het *Examen Ordinandorum* van Melanchthon. Uit de gegevens over troost in het laatstgenoemde geschrift wordt duidelijk dat we de inhoud en betekenis van de troost moeten zien in het spanningsveld van Wet en Evangelie. Door de Wet wordt het geweten verschrikt. Dan komt het Evangelie dat het geweten op Christus en zijn heil wijst en daarmee vertroost. Deze betekenis heeft troost ook in de *Catechismus Major* en *Minor* van Ursinus en dus in de HC. Tegelijk raadpleegde Ursinus voor vraag en antwoord 1 gereformeerde bronnen. Zo komen we in de Catechismus van J. à Lasco (1551) de volgende vraag en antwoord tegen: 'Welke troost brengt het woordje 'Vader' met zich mee?' Antwoord:

‘Een zeer speciale troost, die we horen in leven en sterven, namelijk dat de hoogste God, de Vader van onze Heer Jezus Christus ook onze Vader wil zijn.’ Bierma komt op grond van zijn bronnenonderzoek tot de conclusie dat Ursinus het begrip troost vooral uit lutherse bronnen heeft geput en voor de concrete tekst van vraag en antwoord 1 gebruikgemaakt heeft van diverse lutherse en ook gereformeerde geschriften. De grote plaats die de troost inneemt in de HC correspondeert met het christologisch-soteriologisch gehalte ervan. Vergelijk: ‘At the center of the center of the center of the HC is the doctrine of Christ.’ (p. 53)

Bij de bespreking van vraag en antwoord 2 wijst Bierma er op dat Ursinus de drieslag: ellende, verlossing en dankbaarheid al tegenkwam in de *Kurze Form* van Luther (1520), de *Loci Communes* van Melancthon (1521) en bijvoorbeeld ook in de *Catechismus* van N. Gallus (1547), waarvan een herdruk verscheen in 1558 in Heidelberg. Achter in deze catechismus vinden we een korte belijdenis van het geloof die het kind aflegt. Daarin licht de drieslag duidelijk op. ‘Zum ersten/ Bekenne ich/ Das ich ein armer sündiger mensch bin (...). Zum andern/ Bekenne unnd glaub ich/ Das (...) allein unser lieber Herr Jhesus Christus (...) vergebung meiner sünden/ und das ewig Leben erworben und verdienet hat. Zum dritten/ Bekenne ich das ich umb solcher grossen gnade unnd gutthat willen (..) Gott billich soll danckbar sein (...).² Bierma plaatst een vraagteken achter de mening van W. Hollweg dat Ursinus in vraag en antwoord 2 ook uit de confessies van Beza geput heeft (p. 26). De drieslag is echt luthers gedachtengoed.

Het tweede voorbeeld van Bierma's bronnenonderzoek betreft de wijze waarop de HC de sacramenten aan de orde stelt in vraag en antwoord 65 en volgende. Zoals bekend was met name het avondmaal een uiterst gevoelig onderwerp in de Palts. De gnesio-lutheraan Heshusius en de gereformeerde Klebitz stonden lijnrecht tegenover elkaar. Daartussenin bestond een wirwar van andere opvattingen. Het is de verdienste van Ursinus dat hij met behulp van de bronnen zowel textueel als inhoudelijk naar een ‘maximale consensus’ inzake de betekenis van het avondmaal heeft gestreefd. In de definitie (v/a 66) heeft hij lutherse opvattingen verwerkt. Zo heeft hij de uitdrukking dat sacramenten ‘tekenen en zegels’ zijn – corresponderend met het ‘herinneren en verzekeren’ in vraag en antwoord 69, 75 en andere – ontleend aan de *Loci Communes* van Melancthon (1521). Inzake de verhouding ‘teken en bete-

2 Latere catechismusverklaringen die de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid chronologisch-psychologisch opvatten als de ervaringsweg van een geoefend christen kunnen zich voor hun standpunt niet op deze bron beroepen.

kende zaak' heeft Ursinus zich vooral door Bullinger laten leiden. Op pagina 83 lezen we verder: 'Once again, however, the HC seeks to hold together the coalition of Philippist, Lutherans, Bullingerians, and Calvinists in de Palatinate by weaving Reformed language and emphases into the text as well.' Hij toont dit aan door zes voorbeelden te geven (p. 83 t/m 87). Ook is er invloed te constateren van Thomas Erastus, fysicus en arts in Heidelberg, leerling van Bullinger, die zelf een geschrift over het avondmaal had geschreven.³ De nadruk op de plaats van de Heilige Geest in het avondmaal is echt van Calvijn, hoewel we die visie ook in de *Consensus Tigurinus* van 1549 aantreffen.

In het laatste, negende hoofdstuk komt de vraag aan de orde in hoeverre over de HC kan worden gesproken als een *oecumenisch* geschrift. Deze vraag kan niet eenduidig worden beantwoord. Enerzijds zijn er vragen en antwoorden die passen in de tijd van 'confessionalisering', zoals vraag en antwoord 46-49 en 78-80 over de ubiquiteit van Christus en de veroordeling van de rooms-katholieke mis vanaf de tweede en derde druk (v/a 80). Na de verschijning van de *Formula Concordiae* (1577) is de gedachte van de HC als bruggenbouwer uit het lutherse gezichtsveld geheel verdwenen. Maar hiermee wordt volgens Bierma aan de HC geen recht gedaan. Ik citeer: 'Throughout the course of this emerging doctrinal synthesis, the HC employed multiple strategies using source texts from all parties in the discussion, focusing largely on fundamental doctrines of the Christian Faith, emphasizing views held in common, staking out middle positions, staking doctrines positively without explicitly rejecting alternatives, avoiding or only lightly touching on disputed topics, and sometimes simply combining elements of both traditions into a single formulation. In these respects the HC can be considered a model oecumenical confession, at least within the limits of the Melancthonian-Reformed synthesis it sought to achieve. It may not have been a consensus document in the formal sense, like, for example, the *Consensus Tigurinus* of 1549, but in tone and strategy it certainly bears many of the earmarks of one.' (p. 121) Bierma geeft hiervan vervolgens enkele voorbeelden.

Ten slotte de vraag hoe de HC ook vandaag een rol speelt in de oecumenische betrekkingen. De auteur wijst daarbij bijvoorbeeld op de bezinning van de Christian Reformed Church in America in 1998, die er toe geleid heeft dat de bekende zinnen over de mis als offer en vervloekte afgoderij in vraag en antwoord 80 tussen haakjes zijn geplaatst (p. 124). Ook refereert hij aan de rol van de HC in de gedachtenvorming van de WARC (World Alliance (nu:

3 Erastus Thomas, *Gründtlicher bericht, wie die wort Christi Das ist mein leib etc. zu verstehen seien*, Heidelberg: Lück (1562).

Communion) of Reformed Churches) inzake sociale en economische kwesties (p. 125). Zo noemt hij meer voorbeelden van de oecumenische betekenis van de HC. Graag onderstreep ik de laatste zin van zijn boek: 'But the HC can still serve today as an inspiration and foundation for efforts to unite at least the two major branches of the church, Lutheran and Reformed, that are represented in the catechism's theological synthesis.'⁴

Achter in het boek is opgenomen de Engelstalige tekst van de HC, zoals deze door de synode van 1975 van de Christian Reformed Church in America werd aangenomen. Daarna volgt een lijst van primaire en secundaire bronnen en een *Index* van personen en zaken.

Bierma heeft de kerk en de theologie met de verschijning van dit boek een goede dienst bewezen. Hij heeft overtuigend aangetoond dat de HC een consensusgeschrift is. Ook vandaag wordt deze principiële zienswijze bestreden, met name door lutherse theologen.⁵ Trouwens, ook in onze eigen gereformeerde traditie komt deze theologische visie op de HC weinig voor. Bierma heeft aangetoond dat de HC wel degelijk bruggen wilde bouwen. Hij laat daarmee ook zien dat de HC een contextuele catechismus is, passend in het maatschappelijk en kerkelijk klimaat van 1563. Daarin ligt precies voor ons de hermeneutische uitdaging om de HC te hertalen en te vertalen naar de context van vandaag, ook de oecumenische context.

2. Een publicatie over de HC die op deze uitdaging ingaat verscheen onder de titel: *Zugänge zum Heidelberger Katechismus. Geschichte/Themen/Unterricht. Ein Handbuch für die Praxis mit Unterrichtsentwürfen auf CD-Rom*, onder redactie van Martin Heimbücher u. A., 255 p., € 30.-, Neukirchen: Neukirchener Verlagsgesellschaft (2012), ISBN: 978-3-7887-2596-9.

Anders dan in het zojuist besproken boek, waarin sprake is van een dieptebooring, betreden we met deze publicatie een breed terrein van informatie en doordenking van allerlei aspecten van de HC. Niet minder dan tweeëndertig

4 De eenwording van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het koninkrijk der Nederlanden in 2004 die leidde tot het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland is hiervan een voorbeeld.

5 Vgl. I. Dingel, 'The Heidelberg Catechism in Sixteenth-Century Confessional Debates', in Karla Apperloo-Boersma en Herman J. Selderhuis, *Power of Faith. 450 Years of the Heidelberg Catechism*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2013), p. 41 t/m 49.

deskundigen in kerk en theologie hebben een hoofdstuk voor hun rekening genomen. Onderling verschillen deze scribenten soms aanzienlijk als het gaat om hun positie ten aanzien van de inhoud van de HC. Dat levert een boeiend geheel van informatie en bezinning op, maar tegelijk roept het ook vragen op. Ik kom daar straks op terug.

Een belangrijke doelstelling van de uitgever van deze studie is om te laten zien hoe de 'konfessionsverbindende Tenor dieses Katechismus angemessen wahrgenommen werden kann.' (p. 3) Het boek is niet voor niets uitgegeven in opdracht van de Union Evangelischer Kirchen (EUK) in de EKD, de Reformierte Bund en de Evangelische Landeskirche in Baden. Mooi gevonden is de term 'Zugänge' in de titel. Daarmee wordt bedoeld dat het er om gaat van de lezer uit ingangen tot de HC te ontdekken en omgekeerd de ingangen ook te zoeken vanuit de HC naar onze tijd.

Het boek bevat na een *Zum Geleit* en een *Vorwort* vier delen. Het eerste deel heet *Persönliche Zugänge*. Daarin vertellen drie auteurs over hun persoonlijke ervaringen met de HC. S. Bukowski voert vanwege het ontbreken van een basiskennis van het christelijk geloof een pleidooi voor een catechismus voor onze tijd. K. Huizing vertelt over een 'held' onder jongeren, die in een bijeenkomst van de catechese 'van zijn voetstuk viel.' G. Noltensmeier schrijft het derde hoofdstuk. Hij doorlicht op een fraaie manier de compositie van de HC. Hij hoort er een melodie in, met een doorleefde existentialiteit, die niet verloren mag gaan. Hij pleit voor het gezamenlijk als gemeente opzeggen van de catechismus en doet dat in oecumenisch perspectief.

In het tweede deel gaat het om *Historische Zugänge*. In zes hoofdstukken biedt het een schat van informatie over het ontstaan van de HC en de maatschappelijke, kerkelijke en theologische context waarin dit plaatsvond. Het gaat over de levensgang van Ursinus (J. Ehmann), de invloed van onder anderen Bullinger (M. Freudenberg), het kerkelijk en maatschappelijk kader waarin het ontstaan van de HC gezien moet worden (A. Mühling), het catechismus-leren in het kader van emancipatie in de 16^e eeuw (C. Strohm), de *Wirkungsgeschichte* van de HC (H.-G. Ulrichs) en over catechismusliederen (H. en U. Wennemuth).⁶ Mij trof in dit deel vooral de mooie bijdrage van Christoph Strohm, hoogleraar Reformationsgeschichte und Neuere Kirchengeschichte te Heidelberg. Hij zet in bij het uitgangspunt van Luther inzake catechese en leren. Iedere christen is een geestelijke en dient daarom de

6 Jammer dat men de Nederlandse uitgave H. van 't Veld, *Wegwijzer naar Christus. De Heidelbergse Catechismus berijmd en gezongen, 1624-2006*, Zoetermeer: Boekencentrum (2007), blijkbaar niet kent.

inhoud van het christelijk geloof te kennen. Dat elke christen daarbij wel in een eigen situatie leeft, biedt een verklaring voor het verschijnsel van de veelheid van en de pluraliteit in de catechismi in de tijd van de Reformatie.

Het derde deel biedt elf *Theologische Zugänge*. Het gaat dan om thema's die de HC zelf aanreikt of die reflectie bieden op de inhoud van de HC. M.L. Frettlöh schrijft over de sacramenten en H.-M. Gutmann over de rechtvaardigingsleer als bevrijding uit de ellende. G. den Hertog over de Tien Geboden als regel der liefde van het nieuwe leven in Christus. Hij constateert dat de HC helaas het opschrift boven de Decaloog niet bespreekt. A. Lindemann gaat in op de onlosmakelijke band tussen de christen en Christus. C. Link legt het begrip voorzienigheid uit. Deze term kan ons op het verkeerde been zetten, alsof het om een vorm van fatalisme gaat. Het gaat er veel meer om dat God present is, ook in onze aanvechtingen. G. Plasger bezingt de nieuwe werkelijkheid van een christen, het van Christus zijn, als een 'geloofde' werkelijkheid. J. Rahner gaat in op de term in vraag en antwoord 80: 'eine vermaledete Abgötterei'. Zij deelt de opvatting van de Reformierte Bund dat deze uitdrukking in onze tijd zo niet meer kan. Willen Rome en Reformatie verder komen in de oecumene, dan dienen zij elkaar te erkennen als kerk. B. Schröder levert een mooie bijdrage in zijn artikel over de verhouding tussen het leren van de HC en het leren in Israël. De HC kent gesloten vragen, in de Talmoad gaat het om open geloofscommunicatie. H. Theissen bespreekt het element van het onverdiend-zijn van de verlossing in de dankbaarheid en M. Weinrich laat zien hoe de HC een rol kan spelen in de interreligieuze dialoog. Het laatste hoofdstuk is voor mijn besef een parel in dit derde deel. Het is getiteld: '*Herrschaft Christi als 'Trost'?*' (M. Welker, p. 166-170). De mens vindt in zichzelf geen troost (vastheid). Alleen de 'Herrschaft Christi' geeft ons die. Het komt er daarom op aan, dat we 'van Jezus zijn'. In het eerste deel van de HC wordt duidelijk gemaakt waarom we *deze* troost nodig hebben. Veel mensen worden echter afgestoten door de gedachte dat God betaling verlangt en straft. De HC laat dan heel verrassend zien dat God zelf die straf op zich neemt en de rekening betaalt. Ook doet God ons delen in de vernieuwende kracht van de opstanding van Christus.

Het vierde en laatste deel biedt *Praktische Zugänge*. Hierin komt opnieuw een breed scala van onderwerpen aan de orde, dat te maken heeft met het gebruik van de HC in de praktijk van het gemeente-zijn. Ook nu worden elf onderwerpen besproken. T. Begrich trekt vanuit de geboden een lijn naar de wijze waarop wij met geld omgaan. C. en P. Gossweiler laten zien hoe kerken in Indonesië met de HC omgaan. U. Hauser gaat in op het leren met kinderen, refererend aan het leren van Israël. G. Häuser bespreekt overeenkomsten en verschillen tussen de HC en hedendaagse geloofscursussen vanwege de

kerk. O. Herlyn gaat in op het gebed als vorm van dankbaarheid en W. Herrenbrück behandelt de waarde van geloofskennis. T. Latzel, die eerder een dissertatie schreef over de HC,⁷ bespreekt de HC als leerboek voor de geloofscommunicatie. Vervolgens schrijft M. Meyer-Blanck een hoofdstuk over de tegenspraak die de HC oproept en hoe men daarmee een leerproces in gang kan zetten. A. Rauhaus let op de existentiële kant van de HC en B. Schroven op het pastorale karakter ervan. De laatste scribent, Won-Sik Suk, gaat in op enkele geloofsbelijdenissen in Zuid-Korea en onderzoekt in hoeverre daarin kernen uit de HC opgenomen zijn. Bijzonder waardevol in dit deel vind ik de bijdrage van W. Herrenbrück: *Der Heidelberger Katechismus in Predigt und Gottesdienst* (p. 206-212). Hij gaat bijvoorbeeld in op de betekenis van de leerdienst en karakteriseert de catechismuspreek als themapreek (een thema in de Bijbel zelf). Hij biedt hiervoor enkele praktische mogelijkheden. Mooi is het wat hij zegt over het belijdend lezen van de HC en het bidden van de gebeden die in het laatste deel van de HC vanuit het Onze Vader worden behandeld. Het waardevolle van zijn bijdrage is dat vooral het spirituele karakter van de HC in beeld komt. Ik denk dat dit een belangrijke inspiratiebron in de HC voor vandaag is. Bovendien verbindt zijn bijdrage geloven en kerk-zijn nu met die van de klassiek-gereformeerde traditie. Daar is vandaag behoefte aan.

Achter in het boek is een lijst met de namen en het beroep of de functie van de auteurs opgenomen. Een bijzonderheid is dat de lezer ook een cd-rom wordt aangeboden. Daarop treft men een 'Fundgrube' aan 'tools' aan, waarvan men gebruik kan maken bij het geven van godsdienstonderwijs: informatie over een onderwerp, opzet van een les, werkvormen, enzovoort.

Uiteraard roept deze breed opgezette studie kanttekeningen en vragen op. Er is – om maar eens iets te noemen – soms sprake van overlapping, bijvoorbeeld als het over de ethiek in de HC gaat (p. 106 e.v. en p. 151 e.v.). Een vraag die rijst bij deel III betreft de indruk van willekeur als het gaat om de keuze van onderwerpen. Waarom zijn deze onderwerpen gekozen en andere niet, zoals de opstanding van Jezus, de Heilige Geest en de kerk? Hetzelfde geldt voor de onderwerpen in deel IV. Zo zou er meer te noemen zijn. Dit is het risico dat men loopt bij een zo breed opgezet geheel. Het zou goed geweest zijn als de keuzes die gemaakt zijn, duidelijk verantwoord waren.

Waar ik graag nog iets over zeg betreft de *hermeneutische* betekenis van deze uitgave. Door het hele boek heen proef je het verlangen om de HC zo in

7 Thorsten Latzel, *Theologische Grundzüge des Heidelberger Katechismus. Eine fundamental-theologische Untersuchung seines Ansatzes zur Glaubenskommunikation*, Marburg: N.G. Elwert (2004).

het leven van onze tijd te h/vertalen dat hij van betekenis kan zijn voor het geloofsleren en het belijden van de kerk nu. Dat is een sterke kant van het boek. Zo zoekt S. Bukowski in haar artikel over *Von der Lust an einem Katechismus für heute zu schreiben* naar mogelijkheden om een catechismus als de HC te schrijven met vragen van onze tijd, geschikt voor dialogisch leren. Een tweede voorbeeld van een hermeneutische zoektocht vinden we in het artikel van H.-M. Gutmann: *Befreiung von 'des Menschen Elend'. Zur Aktualität der Rechtfertigungsbotschaft*. Een gelovige mag met de HC weten dat het offer voor zijn schuld door Jezus Christus is gebracht. Dat is een bevrijdende boodschap in een wereld waarin op allerlei manieren mensen offers denken te moeten brengen en daardoor zich overvragen en pijnigen. Een derde voorbeeld van hermeneutiek dat mij aanspreekt vinden we in de bijdrage van C. en P. Gossweiler: *Der Heidelberger interkulturell. Erfahrungen in Indonesien*. Zij beschrijven hoe de Toraja-kerk op Sulawesi omging met de westerse belijdenis. Deze kerk nam in 1981 een eigen, nieuwe belijdenis aan. Daarna bespreken zij de manier waarop de Gereja Kristen Jawa een eigen formulering van de drie-eenheid heeft gegeven (i.v.m. de islam). De meeste aandacht besteden zij echter aan de wijze waarop de Gereja Kristen Jawa Tengah Utara (GKJTU) te werk is gegaan. In 2008 besloot de synode om een *Supplement* op de HC te aanvaarden. In samenwerking met de plaatselijke gemeenten is dit *Supplement* tot stand gekomen. Aan de HC zijn 69 vragen toegevoegd die te maken hebben met de context waarin men als kerk op Java leeft. In 2012 en 2013 is dit *Supplement* op conferenties aan andere kerken in Indonesië en ook aan kerken in West-Europa getoond en besproken.⁸ Met name op de conferentie in Nederland ontstond een proces van wederzijds leren. De GKJTU ontving ooit de HC van de kerk in het Westen en nu kan deze kerk zelf leren van haar zusterkerk in Indonesië hoe de HC via een hermeneutisch proces kan worden geactualiseerd naar de context waarin wij leven.

Het 450ste jubileumjaar van de HC is bijna voorbij. De oogst van bezinning op dit oude leerboek en de belijdenis van de kerk is groot en groots geweest. De beide boeken in dit focusartikel hebben daar substantieel aan bijgedragen. Moge de oogst van blijvende aard zijn, ook na dit bijzondere jaar. 'De Heidelberger, kinderen, de eenvoudige Heidelberger, houdt daaraan vast' (H.F. Kohlbrugge).

8 Het gaat om de conferentie van kerken in Indonesië in het najaar 2012 te Salatiga, de conferentie van de Toraja-kerk te Rantepao, zomer 2013, de conferentie van Olindo in Nederland en van Oekumindo te Heidelberg, najaar 2013.